

فصلنامه روستا و توسعه، سال ۱۰، شماره ۳، پاییز ۱۳۸۶

مهاجران و نقش آنها در توسعه و عمران روستایی: مطالعه موردی دهستان رامشه در شهرستان اصفهان

محمد رضا رضوانی، سید عباس رجایی *

تاریخ دریافت: ۱۳۸۶/۵/۲۷، تاریخ پذیرش: ۱۳۸۶/۱۰/۳

چکیده

اگرچه با طرح دیدگاه وابستگی و غلبه آن در ادبیات تحقیق، از اثرات اقتصادی و اجتماعی مثبت مهاجرت در نواحی روستایی غفلت شده اما در چند دهه گذشته، با بررسی نقش مهاجران در رفاه خانوارهای روستایی، سرمایه‌گذاری، انتقال فناوری و اهمیت وجوه ارسالی در نواحی روستایی، اثرات مهاجرت بر توسعه مورد تأکید قرار گرفته است. در این راستا، نظر به عدم توجه کافی بدین موضوع در کشور، مقاله حاضر به بررسی نقش مهاجران روستایی ساکن شهرها در توسعه روستاهای دهستان رامشه (شهرستان اصفهان) می‌پردازد. این تحقیق از لحاظ هدف کاربردی و روش انجام آن توصیفی و تحلیلی است. داده‌های مورد نیاز تحقیق با استفاده از روش‌های میدانی و تهیه پرسشنامه از خانوارهای ساکن روستاها و مهاجران مقیم شهرها گردآوری شده است.

نتایج تحقیق نشان می‌دهد که مهاجران روستایی ساکن تهران با حفظ و تقویت ارتباط خود با یکدیگر و تشکیل نهادهای متعدد اجتماعی، رشد و توسعه روستاهای زادگاه خود را هدف

* به ترتیب: دانشیار دانشکده جغرافیای دانشگاه تهران، و دانشجوی کارشناسی ارشد جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری دانشگاه تهران

کلیدواژه‌ها: مهاجرت/ مهاجران/ توسعه روستایی/ عمران روستایی/ مطالعه موردی/ رامشه (دهستان)/ اصفهان (شهرستان).

* * *

مقدمه

در ادبیات تحقیق چند دهه گذشته و به ویژه در نظریه‌های اقتصادی روابط اقتصادی شهر و روستا مانند نظریه اقتصادی لوئیس^(۱) و مازاد نیروی کار در بخش کشاورزی، نظریه رشد اقتصادی رستو، نظریه سوگیری شهری لیتون^(۲)، و مدل مهاجرت روستایی شهری تودارو، بر جریان یک‌سویه اقتصادی از نواحی روستایی به شهرها تأکید شده است؛ و به همین دلیل، در زمینه مهاجرت‌های روستا-شهری، به پیامدهای منفی مهاجرت در مناطق مبدأ و مقصد توجه شده و از اثرات مثبتی که مهاجرت می‌تواند به ویژه بر نواحی روستایی داشته باشد، غفلت شده است.

آنچه در تحقیقات اخیر پیرامون مهاجرت و اثرات آن دنبال شده، درک اثرات مهاجرت بر توسعه جوامع مبدأ بوده و بیشتر این سؤال مطرح شده است که آیا مهاجرت‌های روستایی و در واقع، مهاجران ساکن شهرها می‌توانند به ویژه در توسعه و عمران نواحی روستایی نقشی مثبت داشته باشند؛ و اگر چنین است، چگونه و در چه شرایطی می‌توانند چنین نقشی را ایفا کنند.

برخلاف نظریه وابستگی، که صرفاً به جریان انتقال ثروت از مناطق روستایی به مناطق شهری می‌پردازد، اقتصاد کلاسیک نشان داده است که امکان رخنه به پایین ثروت از نواحی شهری به نواحی روستایی نیز وجود دارد؛ و برخی از خانوارهای روستایی برای کسب درآمد از نواحی شهری و منابع تولیدی در نواحی روستایی راهبردهایی را

تحقیق حاضر به دنبال بررسی نقش و اثرات مهاجران روستایی ساکن شهرها در توسعه و عمران نواحی روستایی در دهستان رامشه است و می‌کوشد نقش و سهم مهاجران در عمران روستایی، ایجاد اشتغال، انتقال فناوری و به‌طور کلی، تجدید حیات روستاها را بررسی کند. طی چند دهه گذشته، مهاجرت‌هایی گسترده از این دهستان به شهرهای مختلف به‌ویژه تهران، اصفهان و شهرضا صورت گرفته اما بر اساس بررسی‌های انجام‌شده، حدود ۸۰ درصد مهاجرت‌ها به مقصد تهران بوده است. به همین دلیل و با توجه تأثیر بیشتر مهاجران ساکن تهران، تحقیق حاضر بر این گروه متمرکز شده است.

مبانی نظری

مهاجرت و توسعه روستایی

به‌تازگی در مورد روابط متنوع بین مهاجرت و توسعه در قالب پیوند مهاجرت-توسعه بحث و بررسی‌هایی گسترده صورت گرفته است (McKinley, 2003: 2). گذشته از ارتباط مهاجرت با مشکلاتی مانند فقر، جنگ‌های داخلی، و پناهندگی سیاسی، بحث‌ها بر این نکته متمرکزند که آیا مهاجرت می‌تواند منبع توسعه باشد (Nyberg - Sorensen, 2002: 52). در ادبیات تحقیق، هم به اثرات منفی مهاجرت بر توسعه مانند فرار مغزها و هم به اثرات مثبت آن مانند امکان کاهش فقر، اجرای راهبردهای معیشتی، تجمع سرمایه انسانی و مالی، و ارتباط بین جوامع مهاجرفرست و مهاجرپذیر در سطوح محلی و منطقه‌ای اشاره شده است (McKinley, 2003: 2).

حال این سؤال مطرح است که در چه شرایطی، مهاجرت می‌تواند منبع توسعه باشد؟ مهم‌ترین موضوع در این زمینه تسهیل چرخه مهاجرت است که سه چرخه به‌کارگیری^(۳)، وجوه ارسالی^(۴) و بازگشت^(۵) مهاجران را شامل می‌شود (Papademetriou and Martin, 1991:30). تأثیر مهاجرت بر مناطق مبدأ و مقصد به عواملی چند بستگی دارد که برخی از آنها عبارت‌اند از: حجم مهاجرت، جریان وجوه ارسالی (به مبدأ)، و ویژگی مهاجرانی که در این جریان مشارکت دارند. مهاجرانی که از روستای خود بازدید می‌کنند و کسانی که تماس خود با خانواده‌های ماندگار در روستا را حفظ کرده‌اند، ممکن است اندیشه‌هایی نو را به زادگاه خود برگردانند. در برخی از بررسی‌ها، تحول فنی در روستاها به پویایی مهاجران بازگشتی نسبت داده می‌شود، زیرا آنها پول و دانش فنی و تجربه لازم را برای فنون مختلف تولیدی به روستای خود منتقل می‌کنند؛ همچنین، ممکن است از مهارت‌های لازم برای رفع تنگناهای تحول فنی برخوردار باشند، که مهارت‌های مکانیکی و دیگر دانش‌های فنی از آن جمله‌اند (اوبرای، ۱۳۷۰: ۱۰۳-۱۰۷).

با این حال، نقش مهاجرت در توسعه پیچیده است (Williamson, 1988: 269). در ادبیات مربوط به مهاجرت، به «علت» مهاجرت بیشتر توجه شده و به «اثرات مثبت» آن بر رفاه و اقتصاد در مبدأ و مقصد خانوارها چندان توجه نشده است (Borjas, 2003:1335).

اقتصاد نوین مبتنی بر مهاجرت نیروی کار

اقتصاد نوین مبتنی بر مهاجرت نیروی کار^(۶) به دنبال درک اثرات مهاجرت بر توسعه جوامع مبدأ است (Adams, 1991:12). این اقتصاد، طی سال‌های ۱۹۸۰ تا ۱۹۹۰، در متون تحقیقی، در پاسخ به نظریه توسعه‌گرایان (افراد خوش‌بین نسبت به مهاجرت)، از یک سو، و نظریه ساختارگرایان (افراد بدبین نسبت به مهاجرت)، از سوی دیگر، مطرح شد. به نظر می‌رسد که هر دو رویکرد به واقعیت پیچیده میان توسعه و مهاجرت توجه

از سوی دیگر، افراد بدبین به مهاجرت - که بیشتر از دیدگاه ساختارگرایی و نظریه وابستگی الهام می‌گیرند- بر این باورند که مهاجرت و تغییرات ناشی از آن در زمینه رشد نابرابر و فردگرایی به تضعیف سرمایه انسانی و کاهش پایداری سستی جوامع روستایی، توسعه ناکارآمد، و توسعه جوامع غیرتولیدی - که به شدت به وجوه ارسالی وابسته‌اند- خواهد انجامید. همچنین، به گفته بدبینان مهاجرت، وجوه ارسالی بیشتر در زمینه کالاهای تجملی و مصرفی و به ندرت در امور تولیدی سرمایه‌گذاری خواهد شد؛ و به همین دلیل، مهاجرت زیاد دلیلی بر توسعه نیافتگی بیشتر به‌شمار می‌رود (Lipton, 1980; and Rubenstein, 1992:17). به‌طور کلی، دیدگاه این دسته از ادبیات مهاجرت متأثر از شرایط کشور مراکش است. در این کشور، وجوه ارسالی مهاجران عموماً برای خرید کالاهای تجملی، سرمایه‌گذاری‌های غیرتولیدی مانند ساخت و ساز، احتکار زمین، و تجارت صرف می‌شود (Seddon, 1981:52). در برخی از مطالعات تجربی نیز چنین نتیجه‌گیری شده است که اثرات مهاجرت بر توسعه می‌تواند بسیار مثبت باشد؛ و برخلاف فرضیه‌های معمول، چند مطالعه نشان دادند که

وجوه ارسالی و توسعه

به تازگی جریان وجوه ارسالی از سوی مهاجران برای توسعه مناطق مهاجر فرست مورد توجه اساسی قرار گرفته است. در این میان، محققان و سیاستگذاران معتقدند وجوه ارسالی فرستاده شده از سوی مهاجران در کاهش فقر و بهبود زندگی خانواده‌ها نقش حیاتی ایفا می‌کند (De Haas, 2006:565). افزایش توجهات به موضوع وجوه ارسالی در این چند سال اخیر به افزایش حجم ارسال این وجوه به کشورهای کم‌درآمد و نقش آن در توسعه اقتصادی مناطق دریافت‌کننده مربوط می‌شود. چندین تعریف از وجوه ارسالی وجود دارد که از آن جمله است: وجوه ارسالی انتقال پول نقد از مکانی به مکان دیگر است (De Bruyn and Wets, 2006:7). همچنین، چنان که وان دورن (Van Doorn, 2001) یادآور می‌شود، انواع مختلفی از وجوه ارسالی وجود دارد که می‌توان آنها را تشخیص داد: بین‌المللی یا داخلی، جمعی یا انفرادی، رسمی یا غیررسمی، و نقدی یا غیرنقدی (Van Doorn, 2001:68). وجوه ارسالی یا برگشت سرمایه به روستا نشان‌دهنده توجه مهاجران به مبدأ خود است. این جریان آنها را به افراد باقی‌مانده در روستا پیوند می‌دهد. مطالعات موجود نشان می‌دهد که این وجوه سهم نسبتاً زیادی از درآمدهای مهاجر و خانواده او را در مبدأ تشکیل می‌دهد؛ برای نمونه، در پاکستان، مکزیک، کنیا، کامرون، اروگوئه، و نپال، این وجوه ۲۵ تا ۵۰ درصد از درآمد مهاجران را تشکیل می‌دهد (فیندلی، ۱۳۷۰:۱۱۷).

طبق برآورد بانک جهانی (World Bank, 2005)، کشورهای در حال توسعه از طریق وجوه ارسالی ۱۲۶ هزار میلیارد دلار دریافت کرده‌اند که نسبت به سال ۲۰۰۳ ده هزار میلیارد دلار بیشتر بوده است (De Bruyn and Wets, 2006:7).

یکی از راه‌های تشخیص انواع وجوه ارسالی طبقه‌بندی آن بر اساس فرستنده و دریافت‌کننده است. کارلینگ^(۸) شش نوع متفاوت از وجوه ارسالی را به شرح زیر تشخیص داده است:

- ۱- مهاجران برای مهاجران؛ مربوط به مهاجرانی است که می‌خواهند از پول خود در خارج از آن کشور استفاده کنند که این کار را از طریق سپرده‌گذاری در کشورهای خود انجام می‌دهند.
- ۲- مهاجران برای غیرمهاجران (خانواده یا دوست)؛ که در بیشتر کشورها، مهم‌ترین نوع جریان وجوه ارسالی است. در این شیوه، دریافت‌کننده وجه در مورد مصرف وجوه تصمیم می‌گیرد که در بیشتر این موارد، وجوه ارسالی برای تأمین نیازهای اساسی و مصرفی و در مواردی معدود نیز برای خرید زمین و توسعه اشتغال است.
- ۳- مهاجران برای گروه‌ها (انجمن‌ها، کلیساها، مساجد، و غیره)؛ این نوع ارسال وجوه دربرگیرنده مؤسسات خیریه است.
- ۴- گروه‌ها به گروه‌ها؛ در این مورد، انجمن‌های مهاجران برای تأمین مالی و اجرای طرح‌ها پول می‌فرستند، که نمونه بارز آن انجمن شهر مکزیکوسیتی است.
- ۵- مهاجران برای دولت‌ها؛ این موارد به وجوهی مربوط می‌شود که افراد خارج از کشور برای دولت کشور مبدأ خود می‌فرستند و مقدار مشخصی از ارسال‌های داوطلبانه و یا گردآوری مالیات از مهاجران را دربرمی‌گیرد.
- ۶- شاغلان خصوصی برای دولت‌ها؛ وجوه ارسالی معینی از صاحبان کار، حقوق‌بازنشستگی، و وجوه دریافتی از مهاجرانی را شامل می‌شود که قصد بازگشت به کشور خود را دارند (Carling, 2005:12).

رویکردهای غالب در زمینه نقش مهاجران در توسعه

در مقیاس جهانی، جریان وجوه ارسالی توسط کارگران با بحث‌های جدی در زمینه تأثیر بالقوه آن در کاهش فقر، ثبات مالی، و توسعه اقتصادی در مناطق مبدأ مهاجران

رویکرد مهاجرت درون‌زا

در این رویکرد، روابط اجتماعی و الزامات مالی عوامل تبیین‌کننده‌اند، خانواده واحد تحلیل به‌شمار می‌رود، و از عوامل غیراقتصادی مانند نوع دوستی برای توضیح رفتار ارسال‌کنندگان استفاده می‌شود (Poirine, 1997: 591). در واقع، بر اساس این رهیافت، انگیزه نهفته و پنهان در ارسال وجه نوع دوستی است. ارسال وجوه (مالی و سرمایه اقتصادی) به دلیل احساس رضایتی است که نزد کارگران مهاجر به لحاظ رفاه خانوادگی آنها ایجاد می‌شود (Solimano, 2003: 547). این رویکرد نمایانگر آن است که وجوه ارسالی نوعی پیشگیری و آینده‌نگری محسوب می‌شود که خانواده قصد دارد در شرایط اقتصادی بد از آن استفاده کند (Chami, Fullenkamp, and Jahjah, 2005:4).

رویکرد دارایی

در این رویکرد، ارسال وجه به‌منزله یک تصمیم معقول فردی و بر اساس نرخ بازگشت سرمایه و اغلب برای تضمین آینده مهاجر انجام می‌شود. این رویکرد الزاماً با رویکرد مهاجرت درون‌زا تناقضی ندارد اما ارسال‌کننده وجه منافع خود را نیز در ارسال وجوه در نظر می‌گیرد (Gallina, 2006:5).

رویکرد یاد شده وابستگی‌های خانوادگی را در نظر نمی‌گیرد و به وجوه ارسالی مانند دیگر جریان‌های سرمایه می‌نگرد؛ از این رو، تصمیم به ارسال وجه با توجه به تفاوت نرخ بازگشت سرمایه در کشورهای مبدأ و میزبان انجام می‌شود. همچنین، در این رویکرد، عواملی مانند تفاوت در نرخ بهره در کشورهای میزبان و مبدأ، امکان کسب حق بیمه، بازگشت سرمایه در بنگاه‌های املاک کشور مبدأ، نرخ تورم،

رویکرد شراکت در مخاطره و حق بیمه

بر اساس این رویکرد، مهاجرت و نیز ارسال وجه ناشی از یک تصمیم جمعی است که از سوی خانواده‌ها برای بهبود وضعیت اجتماعی و اقتصادی (مالی - سرمایه) اتخاذ می‌شود. از یک طرف، فرستنده برای حفظ پیوند خود با خانواده و تضمین امکان بازگشت در شرایط ناکامی اقتصادی به ارسال وجه می‌پردازد و از طرف دیگر، خانواده برای تضمین آینده وجوه دریافتی از بهترین عضو خانواده در خارج را سرمایه‌گذاری می‌کند. این رویکرد تبیین‌کننده انگیزه ارسال وجه به‌مثابه حق بیمه‌ای برای خانواده است. در این رویکرد، که جنبه فردی ندارد، خانواده به‌عنوان یک واحد تحلیل در نظر گرفته می‌شود (Solimano, 2003:545).

رویکرد سرمایه اجتماعی

این رویکرد به وجوه ارسالی نه‌تنها به‌صورت یک انتقال مالی بلکه به‌مثابه فرآیندی پیچیده از تماس با خانواده‌هایی می‌نگرد که در یک بافت پیچیده از روابط بین اجتماعات مهاجران و کشور اصلی قرار دارند (Ramirez et al., 2005). بنابراین، وجوه ارسالی راهبردی خانوادگی و نه یک خودخواهی یا نوع‌دوستی است. به هر حال، موضوع خانواده‌ها پیچیده است و در آن، نقش عواملی مانند سن، اقتدار، جنسیت، و منابع داخلی مهم به‌شمار می‌رود. همچنین، خانواده‌ها از شبکه اجتماعی متعلق بدان، چه قبل و چه بعد از مهاجرت خود، کاملاً جدا نیستند (5: Gallina, 2006). مطالعات انجام شده در جزایر کامرو^(۱۳) و یا در کاپاز^(۱۴) اهمیت سرمایه اجتماعی را در تأمین و استفاده از وجوه ارسالی نشان داده‌اند (Gubert, 2002:267).

در مجموع، با توجه به رهیافت‌های موجود، رهیافت سرمایه اجتماعی نقش مهاجران روستایی ساکن شهرها در توسعه روستاهای مبدأ را به‌گونه‌ای کامل‌تر تبیین

روش تحقیق

تحقیق حاضر از نوع کاربردی و روش انجام آن تحلیلی و توصیفی است. روش گردآوری اطلاعات بر مبنای دو روش اسنادی و میدانی بوده است. روش میدانی بر دو شیوه مصاحبه و پرسشنامه مبتنی است. روستاهای دهستان رامشه (بخش جرقوبه از شهرستان اصفهان) جامعه آماری پژوهش را تشکیل می‌دهند. برای بررسی نقش مهاجران این روستاها، با خبرگان و اعضای شورای اسلامی در این روستاها مصاحبه‌هایی انجام شد. همچنین، برای هر یک از روستاهای مورد مطالعه، دو نوع پرسشنامه خانوار روستایی و مهاجران تهیه شد؛ و با استفاده از روش کوکران، تکمیل ۱۸۰ پرسشنامه به صورت تصادفی صورت گرفت. پس از گردآوری داده‌های لازم، برای پردازش و تجزیه و تحلیل آنها، از نرم افزار SPSS و آزمون‌های آماری آن استفاده شده است.

ناحیه مورد مطالعه در این تحقیق دهستان رامشه از توابع شهرستان اصفهان است که در ۱۶۵ کیلومتری مرکز این استان قرار دارد. بر اساس سرشماری ۱۳۷۵، این دهستان ۱۱ آبادی دارای سکنه را شامل می‌شود؛ از این میان، ۵ آبادی در مقاله حاضر به صورت نمونه مورد بررسی قرار گرفته‌اند. البته ۵ آبادی دیگر نیز که جمعیت اندکی داشتند (۱ تا ۴ خانوار)، به دلیل نزدیکی به روستاهای دیگر، طی چند سال گذشته خالی از سکنه شده‌اند. روستاهای نمونه برای تکمیل پرسشنامه خانوار و روستا عبارت‌اند از:

یافته‌های تحقیق

نهادسازی مهاجران روستایی در شهر

محل اسکان مهاجران دهستان رامشه در تهران به‌طور متمرکز در چند محله است. این محله‌ها به‌ترتیب میزان تمرکز مهاجران عبارت‌اند از: محله سیروس (اولین محل اسکان دائمی مهاجران)، محله قیام، اتوبان آهنگ و محلاتی، و تهرانپارس. اگرچه مهاجران این دهستان نسبت به گذشته پراکنده شده‌اند اما به دو دلیل پراکندگی آنها تأثیر زیادی در ارتباطات آنها نداشته است؛ نخست، به‌دلیل فعالیت‌های مشابه و متمرکز آنها در بازار تهران که منجر به ارتباطات روزمره شده است، و دیگر آنکه تأسیس حسینیه و تشکیل صندوق قرض‌الحسنه و دیگر نهادهای اجتماعی از سوی این مهاجران، با وجود پراکندگی از لحاظ اسکان در تهران، سبب انسجام آنها شده است.

اقدامات مهاجران این دهستان در راستای تشکیل نهادها و انجمن‌ها عبارت‌اند از تأسیس حسینیه رامشه‌ای‌های مقیم تهران، ایجاد صندوق قرض‌الحسنه باب‌الحوایج، تأسیس انجمن میثاق (برای رفع مشکلات و به‌ویژه نیازهای مالی مهاجران)، انتشار مجله میثاق از سوی رامشه‌ای‌ها، و تأسیس حسینیه و صندوق قرض‌الحسنه انصارالمهدی از سوی احمدآبادی‌ها. مهاجران سایر روستاهای دهستان (فیض‌آباد، اسفنداران، حارث‌آباد) با هر دو حسینیه ارتباط دارند. مهاجران این دهستان در محله سیروس، با همکاری این دو حسینیه در انتخابات شورای شهر تهران، ائتلافی با عنوان «ائتلاف میثاق» تشکیل دادند و در انتخابات شورایی، به معرفی ۳ نامزد از مهاجران پرداختند که ۱ نامزد با کسب آرای لازم هم‌اکنون در شورایی این محله فعالیت دارد. این ائتلاف در انتخابات شورای شهر نیز نامزدهایی را معرفی کرده بود که آرای نسبتاً زیادی را کسب کردند.

اشتغال اصلی مهاجران در تهران خرید و فروش مواد اولیه و تولیدات پلاستیک است، به گونه‌ای که بازاری خودخوش در کوچه سرپولک تهران به دست رامشه‌ای‌ها تشکیل شده است. در تهران پارس نیز مهاجران به ایجاد واحد خرید و فروش و چند کارگاه متمرکز تولید نایلون و نایلکس پرداخته‌اند؛ و نزدیک به ۷۰ درصد از مهاجران دهستان به این حرفه اشتغال دارند. ساخت جاروهای دستی و حلبی‌سازی ۲۰ درصد از اشتغال مهاجران را تشکیل می‌دهد و حدود ۱۰ درصد از مهاجران نیز به فعالیت‌های گوناگون مغازه‌داری مانند لوازم خانگی، فروش مواد شوینده، و بقالی اشتغال دارند.

وجوه ارسالی مهاجران

بررسی‌ها نشان می‌دهد که مهاجران دهستان رامشه برای خانواده‌های خود در روستاها وجوهی را ارسال می‌کنند؛ به طوری که در دهستان رامشه، ۵۸/۲ درصد از خانوارهای آنها وجوهی را دریافت کرده‌اند. میان روستاهای مختلف، میزان وجوه ارسالی بین ۲۵۰ هزار ریال تا ۱۵۰۰ هزار ریال متفاوت بوده است. در همین ارتباط، مشخص شد که بین میزان وجه دریافتی همه خانوارهای دریافت‌کننده وجوه و تعداد خانوارهای دریافت‌کننده رابطه‌ای معنی‌دار وجود دارد، به گونه‌ای که کمترین وجوه ارسالی مربوط به روستای رامشه ۳۹۰ هزار ریال و بیشترین مقدار مربوط به احمدآباد با ۶۸۹ هزار ریال بوده است. این تفاوت با سطح معنا داری ۰/۰۰۱ نشان از تفاوت بین روستاهای مورد مطالعه در دریافت وجه ارسالی مهاجران است. محاسبه متوسط درآمد خانوار مورد مطالعه در سطح دهستان رامشه نشان می‌دهد که در روستای رامشه وجوه ارسالی ۱۷/۷ درصد از درآمد خانوارها، در احمدآباد ۶۷ درصد، اسفنداران ۳۷/۷ درصد، فیض‌آباد ۴۴/۶ و حارث‌آباد ۳۵/۹ درصد از درآمد خانوارها را تشکیل می‌دهد.

جدول ۱- میانگین وجوه ارسالی، درصد خانوارهای دریافت‌کننده وجه، میانگین درآمد، و درصد وجوه ارسالی از درآمد خانوارها در دهستان رامشه (۱۳۸۶)

روستا	رامشه	احمدآباد	فیض‌آباد	اسفنداران	حارث‌آباد	میزان f	سطح معنی‌داری
درصد خانوارهای دریافت‌کننده وجه	۳۳/۳	۸۳/۳	۶۴	۵۰	۵۳/۳	۵/۴۳۳	۰/۰۰۱
میانگین وجوه ارسالی ماهانه (هزارریال)	۳۹۰	۶۸۹	۵۰۰	۵۲۶/۶	۵۵۰		
میانگین درآمد ماهانه (هزار ریال)	۲۲۰۰	۱۰۲۰	۱۴۳۲	۱۱۲۰	۱۵۳۰		
درصد وجوه ارسالی از درآمد	۱۷/۷	۶۷	۳۶/۷	۴۴/۶	۳۵/۹		

منبع: یافته‌های تحقیق

روابط مهاجران با زادگاه خود

به‌خاطر انزوای جغرافیایی دهستان و فاصله آن از خطوط اصلی حمل و نقل، زمینه لازم برای ایجاد یک شرکت مسافری با ۵ دستگاه اتوبوس مسافری به مقصد تهران فراهم آمد تا ارتباط مهاجران با روستاها تسهیل شود. در روستای رامشه، یک شرکت مسافری به نام «رامشه‌پیما اسپادان» راه‌اندازی شده است که علاوه بر این دهستان، به مناطق اطراف نیز خدمات‌رسانی می‌کند.

بررسی‌ها نشان می‌دهد که روابط مهاجران با روستاهای خود به چهار صورت هفتگی، ماهانه، فصلی، و سالانه انجام می‌گیرد. در این میان، روابط فصلی با ۵۴/۱ درصد، روابط ماهانه با ۲۴/۹ درصد، روابط سالانه با ۱۲/۹ درصد، و روابط هفتگی با ۳/۵ درصد به ترتیب بیشترین و کمترین نوع مراجعات در سطح دهستان را تشکیل می‌دادند.

جدول ۲- میزان روابط مهاجران با زادگاه خود در دهستان رامشه (۱۳۸۶)

روستا	هفتگی		ماهانه		فصلی		سالانه	
	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد
رامشه	۰	۰	۱۴	۴۶/۷	۱۴	۴۶/۷	۲	۶/۷
احمدآباد	۳	۲۰	۲	۱۳/۳	۹	۶۰	۱	۶/۷
فیض آباد	۰	۰	۰	۰	۹۰	۹۰	۱	۱۰
اسفنداران	۰	۰	۴	۲۶/۷	۶	۴۶/۷	۴	۲۶/۷
حارث آباد	۰	۰	۵	۳۳/۳	۷	۴۶/۷	۳	۲۰
کل دهستان	۳	۳/۵	۲۶	۲۴/۹	۴۶	۵۴/۱	۱۱	۱۲/۹

منبع: یافته‌های تحقیق

املاک مهاجران در روستا

املاک مهاجران در روستاها آب و زمین کشاورزی، مسکن، کارخانه و کارگاه را شامل می‌شود. ساخت یا حفظ مسکن اولیه مهاجران و تبدیل آن به خانه دوم، از یک سو، به گسترش کالبدی روستاها، و از سوی دیگر، به تغییر الگوی ساخت‌وساز در دهستان انجامیده است. همان‌طور که در جدول ۳ مشاهده می‌شود، ساخت‌وساز مهاجران در روستاها شدت و ضعف داشته است، به گونه‌ای که تعداد این واحدهای مسکونی در روستای رامشه ۴۲۲ واحد، در احمدآباد ۲۱۳ واحد، در حارث‌آباد ۶۷ واحد، در اسفنداران ۴۲ واحد، و در فیض‌آباد ۳۰ واحد بوده است.

در زمینه تأثیر مهاجران در ساخت واحدهای مسکونی و ساخت‌وساز در روستاهای مورد مطالعه، مقایسه‌هایی صورت گرفت و مشخص شد که تفاوتی معنی‌دار در سطح ۰/۰۰۱ بین فراوانی مشاهده شده و فراوانی مورد انتظار وجود دارد. همچنین، از میان این روستاها، بیشترین تأثیر به ترتیب در رامشه، احمدآباد، حارث‌آباد، اسفنداران، و فیض‌آباد دیده شده است.

جدول ۳- تأثیر مهاجران در ساخت واحدهای مسکونی از دیدگاه مردم روستاهای ناحیه

روستا	عدم تأثیر	تأثیر کم	تأثیر زیاد	تأثیر بسیار زیاد	کای اسکوتر	سطح معنی داری
رامشه	۰	۲۰	۵۵	۲۵	۳۲/۱۹۳	/۰۰۱
احمدآباد	۲۰	۰	۴۶/۷	۳۳/۳		
اسفنداران	۶/۷	۵۳/۳	۴۰	۰		
حارث آباد	۶/۷	۴۰	۲۶/۷	۲۶/۷		
فیض آباد	۲۰	۴۰	۴۰	۰		

منبع: یافته‌های تحقیق

در زمینه انواع مالکیت مهاجران در روستا، مشخص شد که ۶۷ درصد مهاجران دارای واحد مسکونی، ۷۰ درصد دارای مالکیت آب و زمین، ۱۱/۸ درصد صاحب کارخانه، و ۹/۴ درصد مالک کارگاه در روستاها بوده‌اند. در جدول زیر، انواع مالکیت مهاجران به تفکیک روستا مشخص شده است:

جدول ۴- انواع مالکیت مهاجران در روستا

روستا	مالکیت		واحد مسکونی		آب و زمین کشاورزی		کارخانه		کارگاه	
	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد
رامشه	۲۴	۸۰	۲۴	۸۰	۹	۳۰	۴	۱۳		
احمدآباد	۱۱	۷۳	۹	۶۰	۰	۰	۱	۶/۷		
فیض آباد	۳	۳۰	۸	۸۰	۰	۰	۲	۲۰		
اسفنداران	۹	۶۰	۱۱	۷۳	۰	۰	۰	۰		
حارث آباد	۱۰	۶۶	۸	۵۳	۱	۶/۷	۱	۶/۷		
کل دهستان	۵۷	۶۷	۶۰	۷۰	۱۰	۱۱/۸	۸	۹/۴		

منبع: یافته‌های تحقیق

همان‌طور که جدول فوق نشان می‌دهد، بالاترین مالکیت مهاجران به آب و زمین کشاورزی و پس از آن، به واحد مسکونی مربوط می‌شود. مهاجران اصولاً آب و زمین خود را در هنگام مهاجرت حفظ کرده و حتی بعد از مهاجرت نیز آن را افزایش داده‌اند. در حال حاضر، از مجموع ۱۲۰۰ سهم قنات، حدود ۴۰۰ سهم به مهاجران تعلق دارد. همچنین، در مورد مالکیت کارخانه، از مجموع ۳۴ واحد ساخته‌شده در شهرک صنعتی رامشه، ۲۶ واحد متعلق به مهاجران است.

فعالیت‌های عمرانی مهاجران در روستاهای ناحیه

بررسی‌ها نشان می‌دهد که مهاجران در سرمایه‌گذاری‌های عمرانی در روستاهای مبدأ خود از طریق ساخت بناهای مذهبی، آموزشی، و درمانی، و نیز ایجاد کارگاه و کارخانه نقش اساسی داشته‌اند. اکثر پروژه‌های عمرانی در سطح دهستان یا توسط مهاجران ساخته شده و یا مهاجران در آن مشارکت داشته‌اند.

بر این اساس، فعالیت‌های عمرانی دولت و مهاجران در سطح دهستان مشخص و در جدول ۵ نشان داده شده است. اگرچه برآورد هزینه‌های این طرح‌ها به‌آسانی ممکن نیست، اما یک بررسی اجمالی میزان فعالیت‌های هر بخش را مشخص می‌کند. طی سه دهه گذشته، فعالیت‌های عمرانی دولتی در سطح دهستان شامل احداث ۵ واحد ادارات دولتی، دو مرکز بهداشت درمانی، سه خانه بهداشت، و هشت مدرسه بوده است. با توجه به جدول ۵، مشاهده می‌شود که فعالیت‌های دولتی شامل زیرساخت‌های بهداشتی، آموزشی، و اداری بوده اما فعالیت‌های عمرانی مهاجران و از آن جمله طرح‌های آبرسانی، صنعتی، مذهبی، و زیرساخت‌های عمومی تنوع داشته است.

جدول ۵- مقایسه فعالیت‌های عمرانی دولت و مهاجران در دهستان رامشه در چند دهه گذشته

فعالیت‌های عمرانی	دولت	مهاجران
آموزشی	تأسیس ۴ دبستان، ۳ مدرسه راهنمایی، ۱ دبیرستان پسرانه (۱۳۲۹-۷۴)	تأسیس ۱ دبیرستان دخترانه، ۲ دبستان و آزمایشگاه مرکزی مدارس (۱۳۶۵-۸۰)
مذهبی		ساخت ۸ مسجد (۱۳۶۳-۸۴) تأسیس ۳ حسینیه (۱۳۷۰-۸۰)
بهداشتی- درمانی	تأسیس مراکز بهداشت و درمان در روستاهای رامشه و اسفنداران؛ و خانه بهداشت روستاهای حارث‌آباد، احمدآباد، رامشه (۱۳۴۵-۷۰)	احداث زایشگاه (۱۳۷۳)، تأسیس داروخانه (۱۳۷۹)، احداث مجتمع پزشکی شامل بخش‌های عمومی، دندان پزشکی، چشم پزشکی (۱۳۸۲)، خرید آمبولانس (۱۳۶۰) و تجهیزات پزشکی شامل دستگاه نوار قلب و بینایی‌سنجی (۱۳۸۳)
زیربنایی	تأسیس ادارات دولتی شامل مراکز مخابرات رامشه و اسفندران، اداره برق، مرکز خدمات کشاورزی، دهرداری، بانک صادرات، و مرکز پست (۱۳۶۲-۷۵)، پروژه آب آشامیدنی روستاهای دهستان به‌جز رامشه (۱۳۶۸)	ساخت ۲ نانوائی (۱۳۶۶-۸۰)، پروژه آب و لوله‌کشی روستای رامشه (۱۳۶۱)، احداث جایگاه عرضه سوخت (۱۳۶۵)، آسفالت معابر، بلوار و تعریض معابر، ساخت بیش از ۵ حمام عمومی و تعمیرات و نگهداری آنها
فرهنگی ورزشی	تأسیس کتابخانه عمومی رامشه (۱۳۷۸)، احداث ورزشگاه امام علی رامشه (۱۳۸۳)	احداث ورزشگاه در حارث‌آباد (۱۳۸۰)، راه‌اندازی شبکه تلویزیونی محلی (۱۳۸۴)، احداث پارک (۱۳۶۵)، بازسازی بافت‌های تاریخی (۱۳۸۳)، ساخت مهدیه و تالار جهت کارهای عمومی (۱۳۸۲)، تأسیس ۲ صندوق قرض‌الحسنه (۱۳۶۵-۷۰)
تولیدی		تأسیس شهرک صنعتی با ۳۴ واحد صنعتی (۱۳۷۶)، توسعه بیش از ۱۹۹ واحد کارگاهی (۱۳۶۵-۸۵)

منبع: یافته‌های تحقیق

در زمینه نقش مهاجران در فعالیت‌های عمرانی روستاها از جمله زیرساخت‌ها، خدمات بهداشتی، آموزشی، و مذهبی، بین فراوانی مشاهده‌شده و فراوانی مورد انتظار

جدول ۶- نقش مهاجران در فعالیتهای عمرانی در دهستان رامشه از دیدگاه مردم

معنی داری	کای اسکوتر	میزان تأثیر از دیدگاه روستاییان				روستا	فعالیت های عمرانی
		بسیار زیاد	زیاد	کم	بدون تأثیر		
۰/۰۰۱	۲۴/۵۷۳	۴۵	۴۵	۱۰	۰	رامشه	زیربنایی
		۲۶/۷	۶۰	۱۳/۳	۰	احمدآباد	
		۰	۳۳/۳	۴۶/۷	۲۰	اسفنداران	
		۶/۷	۴۶/۷	۱۳/۴	۳۳/۳	حارث آباد	
		۶۰	۱۳/۳	۲۰	۶/۷	فیض آباد	
۰/۰۰۱	۲۷/۸۰۲	۳۵	۴۵	۱۰	۱۰	رامشه	مذهبی
		۲۶/۷	۷۳	۰	۰	احمدآباد	
		۲۰	۵۳	۲۰	۶/۷	اسفنداران	
		۰	۶۰	۴۰	۰	حارث آباد	
		۰	۳۳	۴۶/۷	۲۰	فیض آباد	
۰/۰۰۱	۴۰/۳۱۰	۱۵	۶۰	۱۵	۱۰	رامشه	بهداشتی درمانی
		۲۶/۷	۷۳/۳	۰	۰	احمدآباد	
		۰	۶/۷	۴۰	۵۳/۳	اسفنداران	
		۰	۳۳/۳	۲۶/۶	۴۰	حارث آباد	
		۰	۶/۷	۲۰	۷۳/۳	فیض آباد	
۰/۰۰۱	۴۸/۷۶۲	۱۰	۲۵	۵۵	۱۰	رامشه	آموزشی
		۰	۰	۳۳/۳	۶۶/۷	احمدآباد	
		۲۰	۶/۷	۴۰	۳۳/۳	اسفنداران	
		۰	۱۳/۳	۴۰	۴۶/۷	حارث آباد	
		۲۶/۷	۶۶/۷	۶/۷	۰	فیض آباد	

منبع: یافته های تحقیق

مهاجران، سرمایه‌گذاری و ایجاد اشتغال در روستاهای ناحیه

بررسی‌ها نشان می‌دهد که در دهستان رامشه، گذشته از رونق در بخش کشاورزی، اشتغال در فعالیت‌های غیرکشاورزی نیز به‌ویژه در روستای رامشه افزایش یافته است. تا پیش از ۱۳۷۶، تعداد اندکی کارگاه در سطح دهستان وجود داشت و به همین علت، میزان مهاجرت بسیار زیاد بود؛ اما از سال ۱۳۷۶ به بعد، با راه‌اندازی شهرک صنعتی در مرکز دهستان، اشتغال در بخش غیرکشاورزی به‌سرعت افزایش یافت و در روستای رامشه، بر اشتغال کشاورزی غالب شد.

همچنین، ارتباط مهاجران با زادگاه خود باعث شد که در سال‌های اخیر، برخی مشاغل و حرفه‌های جدید از شهر به روستاها منتقل شود؛ از آن جمله می‌توان کارگاه‌های ساخت جاروی دستی، حلبی‌سازی، بازیافت و تولید محصولات پلاستیکی را نام برد. از سوی دیگر، مهاجران خود از عمده خریداران محصولات این کارگاه‌ها به شمار می‌روند، به‌گونه‌ای که کارگاه‌های بازیافت ۷۰ درصد، جاروی دستی ۹۰ درصد، و حلبی‌سازی ۵۰ درصد از معاملات خود را با مهاجران انجام می‌دهند؛ و بدین ترتیب، مواد اولیه از طریق مهاجران تأمین و محصول نهایی به آنها فروخته می‌شود.

در جدول ۷، تعداد و انواع کارگاه‌های صنعتی احداث‌شده در دهستان رامشه، در اثر روابط مهاجران با روستاهای ناحیه، ارائه شده است. بر اساس این جدول، بالاترین اشتغال مربوط به کارگاه‌های بازیافت، حلبی‌سازی، و واحدهای صنعتی است که در مجموع، ۳۷۴ نفر در این واحدها اشتغال دارند.

جدول ۷- تعداد و انواع کارگاه‌های صنعتی در دهستان رامشه (۱۳۸۶)

روستا	واحد کارگاهی	تعداد واحدها	تعداد شاغلان
رامشه	حلبی‌سازی	۲۶	۸۷
	بازیافت مواد پلاستیکی	۵۴	۲۲۱
احمدآباد	ساخت جاروی دستی	۱۰	۱۶
فیض‌آباد	ساخت جاروی دستی	۵	۸
حارث‌آباد	ساخت جاروی دستی	۸	۱۲
	کارخانه نمک یددار	۱	۱۰
اسفنداران	ساخت جاروی دستی	۱۵	۲۰
کل دهستان	-	۱۱۹	۳۷۴

منبع: یافته‌های تحقیق

همان‌طور که گفته شد، مهاجران در ۱۳۷۶، شهرک صنعتی رامشه را تأسیس کردند؛ و هم‌اکنون ۳۴ واحد صنعتی در این شهرک فعال است که از این میان، ۲۶ واحد به مهاجران و ۸ واحد نیز به ساکنان روستا تعلق دارد. فعالیت شهرک در زمینه تولیدات پلاستیکی است که از این رهگذر، زمینه اشتغال ۶۱ کارگر در سطح دهستان فراهم شده است (جدول ۸).

جدول ۸- وضعیت واحدهای صنعتی شهرک رامشه (۱۳۸۶)

تعداد کارگران واحدها	وضع فعالیت			نوع مالکیت				تعداد واحدهای صنعتی
	در حال ساخت	تعطیل	در حال فعالیت	سایر	تعاونی	مسئولیت محدود	سهامی خاص	
۶۱	۱۰	۴	۱۸	۱۰	۱	۳	۲۰	۳۴

منبع: یافته‌های تحقیق

جدول ۹ نقش مهاجران در ایجاد اشتغال، توسعه کارگاه‌ها، و ایجاد شهرک صنعتی در سطح دهستان را از دیدگاه مردم نشان می‌دهد. بر این اساس، بین مهاجران و گسترش کارگاه‌ها و ایجاد شهرک صنعتی رابطه‌ای معنی‌دار وجود دارد؛ و بیشترین تأثیر مهاجران به ترتیب در توسعه کارگاه‌ها، ایجاد اشتغال، و ایجاد شهرک صنعتی بوده است.

جدول ۹- دیدگاه مردم دهستان در زمینه نقش مهاجران در توسعه صنایع و اشتغال در دهستان رامشه (۱۳۸۶)

معنی‌داری	χ^2	تأثیر و نقش مهاجران				روستا	دیدگاه روستاییان فعالیت توسعه
		بسیار زیاد	زیاد	کم	بدون تأثیر		
۰/۰۰۱	۵۷/۵۰۶	۳۰	۶۵	۵	۰	رامشه	اشتغال‌زایی
		۰	۰	۲۰	۸۰	احمدآباد	
		۰	۰	۲۰	۸۰	اسفنداران	
		۰	۱۳/۳	۳۳/۴	۵۳/۳	حارث‌آباد	
		۰	۰	۰	۱۰۰	فیض‌آباد	
۰/۰۰۱	۴۹/۹۷۴	۴۵	۵۵	۰	۰	رامشه	توسعه کارگاه‌ها
		۲۰	۵۰	۱۰	۲۰	احمدآباد	
		۰	۲۰	۴۰	۴۰	اسفنداران	
		۰	۲۰	۳۳/۳	۴۶/۷	حارث‌آباد	
		۰	۶/۷	۲۰	۷۳/۳	فیض‌آباد	
۰/۰۰۱	۵۹/۳۷۰	۴۵	۵۵	۰	۰	رامشه	شهرک صنعتی
		۰	۰	۰	۰	احمدآباد	
		۰		۲۰	۸۰	اسفنداران	
		۰	۱۳/۳	۲۶/۶			
		۰		۰			

نتیجه‌گیری

تاکنون در ادبیات مربوط به مهاجرت در ایران بر اثرات منفی مهاجرت تأکید شده و نقش مهاجران در توسعه نقاط مبدأ مورد غفلت قرار گرفته است. در این مقاله، با توجه به ادبیات مهاجرت و توسعه، نقش و جایگاه مهاجران در توسعه و عمران روستاهای دهستان رامشه از طریق ارسال وجوه، انتقال دانش و اطلاعات، و یا سرمایه‌گذاری‌های تولیدی بررسی شده است. مهاجران این دهستان با سکونت در محله‌های معین تهران، حفظ و توسعه روابط میان یکدیگر و نیز با بستگان خود در روستا، و تشکیل انجمن‌ها و نهادهای اجتماعی در شهر، از سرمایه اجتماعی بالایی برخوردارند و از این‌رو، از سرمایه‌های مالی، موقعیت اجتماعی، امکانات، و توانمندی خود برای پیشبرد روند توسعه و عمران روستاهای این ناحیه استفاده می‌کنند. ایجاد شهرک صنعتی، ساخت مدرسه، داروخانه، مجتمع پزشکی، آزمایشگاه، مسجد، حسینیه، تالار، پروژه‌های آبرسانی، توسعه کارگاه‌ها از جمله اقداماتی است که با سرمایه‌گذاری مستقیم و یا کمک مؤثر مهاجران روستایی انجام شده است. از طرف دیگر، مهاجران با ارسال وجوه به خانوارهای خود در افزایش درآمد خانوارها نقشی مهم ایفا کرده‌اند، به گونه‌ای که ۳۳/۳ درصد از خانوارها در رامشه، ۸۳/۳ درصد در احمدآباد، ۶۴ درصد در فیض‌آباد، ۵۰ درصد در اسفنداران، و ۵۳/۳ درصد در حارث‌آباد وجوهی را دریافت کرده‌اند. حفظ مالکیت‌های اراضی کشاورزی، کارگاه‌های صنعتی - خدماتی، و توسعه واحدهای مسکونی نیز از جمله اقدامات مهاجران است؛ و در ایجاد اشتغال و درآمد برای روستاییان، بسیار مؤثر بوده است.

در مجموع، می‌توان گفت که مهاجران روستایی ساکن شهرها، در صورت ارتباط مؤثر با یکدیگر و با ساکنان روستاها، می‌توانند به‌صورت نیرویی کارآمد برای توسعه و عمران روستایی ایفای نقش کنند. در این راستا، نهادسازی و انجام اقدامات منسجم و تشکیلاتی، چه از سوی خود مهاجران و چه به‌طور مشترک از سوی مهاجران و ساکنان روستاها، برای رشد و توسعه درون‌زای نواحی روستایی نیرویی بسیار مهم به‌شمار

4. remittances
6. new economics of labour migration (NELM)
7. livelihood approach
8. Carling
9. endogenous migration
10. portfolio
11. co-sharing of risks and insurance
12. social capital
13. Comoros Islands
14. Kayes

منابع

- اوبرای، آمار چیت سینگ (۱۳۷۰)، *مهاجرت، شهرنشینی و توسعه*. ترجمه دکتر فرهنگ ارشاد، تهران: مؤسسه کار و تأمین اجتماعی.
- فیندلی، سلی (۱۳۷۳)، *برنامه‌ریزی مهاجرت‌های داخلی*. ترجمه عبدالعلی لهسایی‌زاده، شیراز: دانشگاه شیراز.

- Adams, Jr. and Richard, H. (1991), "The economic uses and impact of remittances in rural Egypt", *Economic Development and Cultural Change*. 38, 45-71.
- Borjas, George (2003), "The labor demand curve is downward sloping: re-examining the immigration on the labor market", *Quarterly Journal of Economics*. 118 (4): 1335-1374.
- Carling, Jorgen (2005), *Migration, Remittances, and Development Cooperation*. Oslo: International Peace Research Institute.
- Chami, Ralph; Fullenkamp, Connel; and Jahjah, Samir (2005), "Are immigrant remittance flows a source of capital for development?" *IMF Staff Papers* (Washington). Vol. 52, No. 1 (April).
- De Bruyn, Tom and Wets, Johan (2006), *Remittances in the Great Lakes Region, Prepared for IOM (International Organization for Migration)*. Leuven: Katholieke Universities.
- De Haas, H. (2003), *Migration and Development in Southern Morocco. The Disparate Socio-Economic Impacts of Out-Migration on the Todgha Oasis Valley*. Ph.D. Thesis, Radboud University, Nijmegen.
- De Leon-Manlagnit, Patrisha and F. Joan (2006), *The Role of Remittances in the Growth of Developing Recipient Economies*. Project submitted in partial fulfillment of the requirement for the master of arts, Department of Economics, Simon Fraser University.
- Gallina, Andrea (2006), *The Impact of International Migration on the Economic Development of Countries in the Mediterranean Basin*. Beirut: Population Division, Department of Economic and Social Affairs, United Nations Secretariat.
- Ghatak, S.; Levine, P.; and Wheatley Price, S. (1996), "Migration theories and evidence: an assessment", *Journal of Economic Surveys*. 10 (2), 159-98.

- Gubert, Flore (2002), "Do Migrants insure those who stay behind? evidence from the Kayes area (western Mali)", *Oxford Development Studies*. Vol. 30, No. 3, (October), pp. 267- 287.
- Lipton, M. (1980), *Migration from the rural areas of poor countries: the impact on rural productivity and income distribution*, *World Development*, 8, 1-24.
- McKinley, Brunson (2003), *International migration and development: the potential for a win-win-situation*. New York: International Organization for Migration.
- Nyberg-Sorensen, Ninna (2002), "The migration-development nexus — evidence and policy options", *International Migration*. 40 (2002), pp. 49-73.
- Papademetriou, Demetrius G. and Martin, Philip L. (eds.) (1991), *The Unsettled Relationship: Labor Migration and Economic Development*. Oxford: Greenwood.
- Poirine, Bernard (1997), "A theory of remittances as an implicit family loan arrangement", *World Development*, Vol. 25, No. 4 January, pp. 589-611.
- Ramirez, Carlota; Dominguez, Mar Garcia; and Morais, Julia M. (2005), "Crossing borders: remittances, gender and development", *Working Paper United Nations International Research and Training Institute for the Advancement of Women* (June). Remittances on their Recipients in Africa, IDEI Working Papers (Toulouse), No. 308, (October).228-243.
- Rubenstein, H. (1992), "Migration, development and remittances in rural Mexico", *International Migration* 30 (2).
- Seddon, D. (1981), *Moroccan Peasants: A Century of Change in the Eastern Rif, 1870-1970*. Folkestone, Kent, England: Dawson Press.

-
- Solimano, Andrés (2003), "Remittances by emigrants: Issues and evidence. economic commission for Latin America and the Caribbean", *Macroeconomía del Desarrollo*. No. 26 (August), Santiago de Chile, 544-570.
- Taylor, J. E. (1999), "The new economics of labor migration and the role of remittances in the migration process", *International Migration* 37 (1), 63-88.
- Taylor, J. E.; Arango, J.; Hugo, G.; Kouaouci, A.; Massey, D. S.; and Pellegrino, A. (1996), "International migration and community development", *Population Index* 62 (3), 397-418.
- Van Doorn, J. (2001), *Migration, Remittances and Small Enterprise Development*. Geneva: ILO.
- Williamson, J. G. (1988), "Migration and urbanization, in: H. Chenery and T. N. (Western Mali)", *Oxford Development Studies*, Vol. 30, No. 3, (October), pp. 267- 287.